

ADDENDA ET CORRIGENDA

CÂTEVA INSCRIȚII BRÂNCOVENEȘTI INEDITE

de ELISABETA NEGRĂU

Abstract: The article presents newly discovered Brancovan inscriptions from the churches in Râmnicu Sărat, Gura Motrului and Băbeni-Buzău, mainly consisting of signatures of painters, but also of dedicatory inscriptions reread after recent restorations. The new data complement and correct the known information about the above-mentioned churches.

Keywords: Brancovan painters; Wallachia; Constantinos; Pârveu Mutu; Pârveu Fălcoianu; Andrei; pope Nicolae the painter.

I. Biserica Adormirea Maicii Domnului a fostei mănăstiri din Râmnicu Sărat

Câteva studii recente au readus în discuție chestiunea datării și atribuirii picturilor murale din biserica fostei mănăstiri din Râmnicu Sărat¹, ctitoria lui Constantin Brâncoveanu și a spătarului Mihail Cantacuzino. Pisania sculptată de deasupra intrării, indicând intervalul 1691-1697, a constituit în trecut principalul reper luat în calcul de istorici pentru datarea frescelor bisericii². Tradiția documentară din secolul al XIX-lea atribuiseră acest ansamblu picturii Pârveu Mutu³, paternitate asumată și încetățenită apoi de studiile Teodorăi Voinescu⁴; însă, o contribuție substanțială la studiul picturilor a fost adusă de Corina Popa, care a demonstrat convingător, pe criterii stilistice și iconografice, că la pictarea bisericii a contribuit și zugravul Constantinos⁵. Recent, autoarea acestor rânduri a susținut că frescele s-ar fi putut încheia în timpul verii anului 1696, coroborând mai multe evidențe: lipsa din tabloul votiv a Smarandei, fiica cea mică a lui Constantin Brâncoveanu, situația militară și financiară a țării, agravată din toamna anului 1696 și până către sfârșitul lui 1697, întârzierea executării pisaniei cu un an după încheierea lucrărilor de construcție, precum și date din biografia artistică a pictorilor Pârveu Mutu și Constantinos⁶.

¹ Corina Popa, *Autorul picturii murale din biserica Adormirii Maicii Domnului din Râmnicu Sărat*, în SCIA.AP, serie nouă, 2 (46), 2012, p. 75–82; Elisabeta Negrău, *Fosta mănăstire Adormirea Maicii Domnului din Râmnicu Sărat*, în *Ctitorii brâncovenești. Elemente de artă eclezială medievală, secolele al XVII-lea și al XVIII-lea* (ed. Pr. Alexandru Barna), București, 2014, p. 102–106; Pr. Radu Tescovici, Monahia Cecilia (ed.), *Pârveu Pârvescu Mutu. Spiritualitate, Istorie și Artă Ortodoxă*, Editura Arhiepiscopiei Argeșului și Muscelului, Curtea de Argeș, 2015; Elisabeta Negrău, *The Completion Date of the Mural Paintings of the Former Monastery of the Dormition of the Mother of God in Râmnicu Sărat*, în RRHA.BA, t. LIII (2016), p. 163–172; Elisabeta Negrău, Cristina Cojocaru, *Sfântul cuvios Pașnutie-Pârveu Mutu. Tradiție și modernitate în arta brâncovenească*, Editura „Cuvântul Vieții” a Mitropoliei Munteniei și Dobrogei, București, 2017.

² Corina Popa, *Ibidem*, p. 82.

³ Pr. Constantin Bobulescu, *Vieți de zugrăvi (1657–1765) și Autobiografia lui Ghenadie Pârvelescu Arhimandritul (22 oct. 1805- 6 sept. 1873)*, Editura Fundației Culturale „Mihail Kogălniceanu”, București, 1940 (extras din *Arhiva Românească*, tom V, București, 1940), p. 3–34.

⁴ Teodora Voinescu, *Zugravul Pîrvul Mutul și școala sa*, în SCIA, II (1955), nr. 3–4, p. 138; *eadem*, *Pîrvu Mutu Zugravu*, București, 1968, p. 13, 16.

⁵ Corina Popa, *Ibidem, pass.*

⁶ E. Negrău, *The Completion Date...*, p. 167–168.

Însă tuturor autorilor menționați le-a scăpat prezența unei inscripții, pictată în glaful ușii de intrare a bisericii, în pronaos, descoperită de sub o reparație cu mortar la restaurarea din 2007-2011 și citită abia în 2017⁷:

Οἱ ζωγράφοι Κωνσταντίνος, Ἰωάνν[ης], Ἰωακ[εῖ]μ, Στάνος, ἔτος 1699, ἐν μῆνῃ σεπτέ<μ>βριῶ 17. Ἐβ ταῖς δεκατρεῖς τοῦ αὐτοῦ μῆνα, ἔγινε ἐγκλη[ψη]⁸ [τοῦ] ἡλίου; zugravii Constantinos, Ioan, Ioachim, Stan, anul 1699, în luna septembrie 17. În 13 <zile> ale acestei luni, a fost eclipsă de soare⁹(Fig. 1).

Informația insolită din pisanie, referitoare la eclipsa de soare din 13 septembrie 1699, este confirmată de alte trei însemnări moldovenești din epocă: „Să să știe de când au perit soarile și au dat turcii Camenița, leat 7208 (1699)”¹⁰; „Să să știe când au perit soarile în zilele mării sale Io Antohi vodă, miercuri ameză, leat 7208 (1699), sept(embrie) 13. Și atunce au loat (sic: dat) turcii Camenița”¹¹; „Scris-am această svântă liturghiia dascălul Vasilie Sturze moldovanul, când s-a întunecat soarele în luna lui septembrie în 13 zile (1699). Să să știa.”¹².

Se confirmă, așadar, prezența lui Constantinos la Râmnicu Sărat, împreună cu echipa sa, constituită în aceeași formulă în care participase, un an mai devreme, la pictarea bisericii Curții domnești din Târgoviște, consemnată la rândul ei de două inscripții, datate 17 iunie 7206/1698 (naos; Fig. 2) și 20 iunie 7206/1698 (proscomidar)¹³. Însă participarea lui Pârnu Mutu la pictarea ansamblului de la Râmnic, în afara biografiei sale târzii, scrisă pe la jumătatea secolului al XIX-lea de un urmaș, arhimandritul Ghenadie Pârnulescu, care dă o listă de monumente pictate, consemnate într-un presupus catastif (azi, pierdut) al zugravului¹⁴, nu apare confirmată și de alte dovezi certe. Recent, cu prilejul străngerii de date în vederea canonizării zugravului Pârnu Mutu de către Biserica Ortodoxă Română, s-a afirmat că o inscripție, descoperită în câmpul reprezentării arhanghelului Mihail de pe pilastrul nord-vestic al naosului (Fig. 3), ar conține semnătura olografă a lui Pârnu Mutu¹⁵, însă citirea pe care o propun autorii este eronată. Textul, redactat în limba greacă, este de fapt următorul:

φρίξον ψυχῆ μου τὰ ὀρώμεν[α], tremură, suflete al meu, la această vedenie.

Acest text este caracteristic tipului iconografic al arhanghelului Mihail în ipostaza de psihopomp împlinitor al sentinței divine, reprezentat ținând o sabie și călcând peste trupul celui mort, în timp ce cu cealaltă mână îi ia sufletul sau ține cupa amărăciunii pe care o vor bea cei nepocăiți (cf. Ps. 74, 8). Textul, extinzând ca atenționare universală tematica Duminicii a 22-a după Rusalii, a Pildei bogatului nemilostiv (Lc. 16, 19-31), este cunoscut a figura pe icoane cretane de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor¹⁶. O formă dezvoltată a acestei sintagme s-a păstrat la biserica Mântuitorului din Berestovo, Kiev, pictată în 1643 de doi zugravi macedoneni, Ioan și Gheorghe, care sunt documentați a fi realizat o serie de ansambluri de pictură și în Țara Românească, în epoca lui Matei Basarab:

Ὅρας ἁμαρτή||σαντ/ος/ ἄνδρος ἐπιθα[νοῦς/] (?) || ψυχ(ῆς) ἀπραγμόν || ἄξιον ὀρών /δε/ (?) τέλωσ † || ὁ ὀμετανόητος || φρίξον ψυ[χῆ] μ(ου) [τ]α ὀρ[ώμενα]; vezi răpirea sufletului unui păcătos, un om bogat, văzând că sfârșitul [este] fără valoare celui nepocăit. La această vedenie, tremură, suflete al meu¹⁷.

Locul în care se găsește reprezentarea arhanghelului Mihail la Râmnicu Sărat corespunde cu cel din marea majoritate a bisericilor brâncovenești: pilastrul nordic al arcului care desparte de traveea de vest

⁷ Inscripție făcută cunoscută nouă de Cristina Cojocaru și fotograful George Ioniță, în iunie 2017. O prezentare preliminară a inscripției a fost realizată de Cristina Cojocaru în comunicarea *Pârnu Mutu zugravul: paternitatea unui stil*, la a XIV-a ediție a Sesiunii anuale de comunicări a Sectorului de Artă Medievală al Institutului de Istoria Artei „G. Oprescu” *Nouvelles données dans la recherche de l'art médiéval et prémoderne de Roumanie* din 2 nov. 2017 (rezumată în RRHA.BA, LIV–LV, 2017–2018, p. 168). Vezi și C. Cojocaru, *Repere privind opera și receptarea artistică a pictorului Pârnu Mutu*, în *Sfântul cuvios Pafnutie-Pârnu Mutu*, p. 20.

⁸ Sic: ἐκλειψη.

⁹ Traducerile din limba greacă și slavonă îmi aparțin, cu excepția celor unde sunt semnalati alți autori.

¹⁰ Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Junimea, Iași, 1975, p. 280, cat. 1; cf. Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I, București, 1978, p. 83, cat. 296.

¹¹ I. Corfus, *ibidem*, p. 295, cat. 1; cf. G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. IV, București, 1992, p. 232, cat. 5196.

¹² I. Corfus, *ibidem*, p. 280, cat. 2; cf. G. Ștrempel, *Catalogul*, I, p. 164, cat. 707.

¹³ Radu Gioglovan, Mihai Oproiu et al., *Inscripții și însemnări din județul Dâmbovița*, vol. I, Muzeul județean Dâmbovița, Târgoviște, 1975, cat. 23, 24.

¹⁴ Pr. C. Bobulescu, *Vieți de zugravi*, p. 3–34.

¹⁵ *Pârnu Pârvescu Mutu*, p. 74.

¹⁶ Irini Leontakianakou, *Une création post-byzantine: l'archange Michel triomphant et psychopompe*, în „Zograf”, 33 (2009), p. 145–146 și fig. 1.

¹⁷ Transcrierea și o traducere în limba franceză a inscripției aparțin Verei Tchentsova, *Pour un corpus des inscriptions grecques de l'église Saint-Sauveur de Berestovo*, în *Museikon*, Alba Iulia, 1 (2017), p. 86–87 și fig. 22. Autoarea datează pictura bisericii din Berestovo în vara și toamna lui 1643; *ibidem*, p. 85.

spațiul naosului acoperit de turlă. La Berestovo, aceeași scenă este pictată pe pilastrul nordic al arcului triumfal. Ambele plasări corespund simbolic cu prescripția de veche tradiție bizantină, înregistrată și explicată mai târziu în Erminia lui Dionisie din Furna, privind plasarea arhanghelului Mihail cu sabia scoasă la intrarea în naos, ca fiind cel care păzește tainele bisericii și pe credincioși de intențiile impure ale necredincioșilor¹⁸.

Data încheierii picturilor murale din interiorul bisericii, 17 septembrie 1699, se suprapune cu decorarea unui alt ansamblu, biserica Mănăstirii Mamul, ctitoria lui Constantin Brâncoveanu, ale căror picturi s-au încheiat la 8 septembrie 1699¹⁹. Mamul nu se găsește printre monumentele menționate de arhimandritul Ghenadie ca fiind pictate de Pârvu Mutu, a căror listă autorul pretinde a o fi reconstituit din însemnările personale ale zugravului, dar cei mai mulți cercetători au înclinat să-l identifice, pe considerente stilistice, pe Pârvu menționat în pisanie cu marele pictor muntean omonim²⁰. Dar dacă Pârvu lucra în acel moment la Râmnicu Sărat, așa cum menționează arhimandritul Ghenadie în biografia zugravului (fără să dateze intervalul)²¹ – lucru neconfirmat însă de vreo inscripție –, atunci înseamnă că pictorul de la Mamul nu poate fi decât un altul, cu același nume.

Totuși, biserica de la Râmnicu Sărat a cunoscut și o etapă anterioară de pictură, cea în care s-a realizat iconostasul. Din vechea tâmplă nu s-a mai păstrat până astăzi decât icoana de hram, Adormirea Maicii Domnului, aflată astăzi la Muzeul Național de Artă din București²² și datată $\Delta\mu(\mu) \hat{\lambda} \zeta\epsilon\Delta$ (ziua 30, 7204, 1695-1696). Din restul inscripției de pe icoană, care preceda data și probabil indica luna și numele zugravului sau al donatorului, se mai păstrează doar câteva urme ilizibile. Dacă prezența lui Pârvu Mutu la Râmnicu Sărat în 1699 nu se poate confirma cert, în special în lumina descoperirii inscripției echipei lui Constantin, este posibil însă ca el să fi pictat cel puțin iconostasul bisericii. Despre autorul icoanei de hram se poate avansa ipoteza că ar putea fi același care a pictat și fresca altarului, un zugrav român provenit dintr-un atelier cu trăsături stilistice și o paletă cromatică sensibil diferite de cele ale echipei lui Constantin. Zugravul altarului a utilizat „citate” compoziționale directe din pictura bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, respectiv scena Cortului Mărturie din absida altarului și mandorla cu îngeri în grisaille din icoana Adormirii Maicii Domnului (Fig. 4–7).

Un portret, astăzi fără inscripție, păstrat în glaful ușii de intrare (Fig. 8), în dreptul inscripției zugravilor, vis-à-vis de portretul arhimandritului Averchie Sinaitul, starețul Mănăstirii Râmnicu Sărat – metoh al Sinaiului –, a stârnit recent o controversă, cu ocazia documentărilor în vederea demersurilor de canonizare a zugravului Pârvu Mutu. Autorii monografiei *Pârvu Pârvescu Mutu* au lansat ipoteza unui portret de maturitate al lui Pârvu²³, presupunere reluată în dosarul și în icoana de canonizare a zugravului (2017). Portretul înfățișează ceea ce pare a fi un ispravnic sau un meșter. Hainele sale, un anterior vișiniu cu nasturi și o mantie tivită, cu guler de blană, toiagul subțire pe care îl ține în mâna dreaptă precum și tunsoarea pieptănată pe o parte amintesc îndeaproape de portretele meșterilor și ispravnicilor din pridvorul bisericii Mănăstirii Hurezi²⁴. Însă meșterii de la Hurezi țin în mâini, în plus, unelte ale meseriei lor, detaliu absent în portretul de la Râmnic. Caracteristicile prea sumare ale portretului nu ne permit o identificare certă a lui ca aparținând unuia dintre meșteri sau vreunui eventual ispravnic. Lipsa unei asemănări cu autoportretele foarte apropiate în timp de la Berca (1700) și Bordești (post 1699)²⁵ contrazice, în opinia noastră, identificarea acestuia drept un autoportret al lui Pârvu Mutu.

Chestiunea identificării lucrărilor lui Pârvu Mutu, atât pe criterii stilistice cât și documentare, continuă să fie una spinoasă. Recent, manuscrisul arhimandritului Ghenadie Pârvescu a fost reanalizat critic, observându-se o serie de inadvertențe care au condus la concluzia că opera ar însuma în mod confuz date din

¹⁸ Cf. Dionisie din Furna, *Erminia picturii bizantine*, Sophia, București, 2000, cap. *Cum se zugrăvesc biserici. Rânduiala a cincea*, p. 236.

¹⁹ Corina Popa, Ioana Iancovescu, Elisabeta Negrău, Vlad Bedros, *Repertoriul picturilor murale brâncovenești. Județul Vâlcea*, București, 2008, vol. I, *Biserica Mănăstirii Mamul*, p. 180, cat. 65.

²⁰ Teodora Voinescu, *Pârvu Mutu zugravul*, Meridiane, București, 1968, p. 11; C. Popa, *Biserica sf. Nicolae a Mănăstirii Mamul. Pictura*, în *Repertoriul... Vâlcea*, p. 160, 164, 168; E. Negrău, în *Sfântul cuvios Pafnutie-Pârvu Mutu*, p. 166–168.

²¹ Pr. C. Bobulescu, *Vieți de zugravi*, p. 15.

²² Alexandru Efremov, *Icoane românești*, Meridiane, București, 2002, p. 63, cat. 90–91.

²³ *Pârvu Pârvescu Mutu*, p. 74–75.

²⁴ Corina Popa, I. Iancovescu, *Mănăstirea Hurezi*, Editura Simetria, București, 2009, p. 114, fig. 62.

²⁵ Corina Popa, *La peinture murale de l'église du monastère Berca (le narthex)*, în RRHA.BA, XLIII, 2006, p. 19, 27 fig. 1–2; Virgil Drăghiceanu, *Inscripții. Mănăstirea Bordești – Râmnicu Sărat*, în BCMI, VIII, 1915, fasc. 29 (ian. mart.), p. 48; *Sfântul cuvios Pafnutie-Pârvu Mutu*, p. 237.

documentele mai multor persoane omonime și că unele dintre informațiile furnizate de biografie nu sunt credibile²⁶. Prezența lui Pârvu Mutu la Râmnicu Sărat, afirmată în trecut pe baza credibilității nechestionate a listei de opere ale zugravului reconstituite în biografia de la mijlocul secolului al XIX-lea, rămâne sub semnul întrebării.

II. Biserica Sf. Paraschiva a Mănăstirii Gura Motrului

Recenta recuperare a picturilor brâncovenești (2009-2019)²⁷ de sub repictările culoare peste culoare datorate refacerilor comandate de arhimandritul Eufrosin Poteca la jumătatea secolului al XIX-lea a scos la iveală, odată cu ansamblul necunoscut de fresce, conservat excelent în cea mai mare parte, și câteva inscripții de zugravi. Biserica actuală, datând din 1652-1653, rămasă nepictată după ridicare, a fost zugrăvită, conform pisaniei sculptate din pridvor, la inițiativa lui Constantin Brâncoveanu, urmașul ctitorilor bisericii – Preda Brâncoveanu și Matei Basarab²⁸. Paramentul exterior, acoperit la origine cu o pictură imitând textura unui zid, a fost zugrăvit, cu ocazia intervențiilor brâncovenești, cu tencuieli albe – aspect surprins și în tabloul votiv din pronaos –, și apoi repictat în similitudine pe la 1850. Biserica, turnul de poartă și stăreția, toate datând din veacul al XVII-lea, au suferit serioase avarii în toiala Revoluției de la 1821 și la cutremurul din 1838, care au fost apoi remediate la restaurările inițiate de Eufrosin Poteca, egumen al mănăstirii, intervenții încheiate cu rețușarea picturilor murale în 1852.

La proscomidiar, s-a conservat excelent pomelnicul zugravilor brâncovenești (Fig. 9):

Помени гни зографи:/ първѣл· андреи· еустратіе· іоан· стефа(н)· іоан· Pomenește, Doamne, pe zugravii: Pârvul, Andrei, Eustratie, Ioan, Ștefan, Ioan.

Inscripția documentează existența a cel puțin doi zugravi numiți Ioan. Unul poate fi cunoscutul coechipier al lui Contantinos. Un alt Ioan, ierodiacon, a pictat alături de un alt coechipier, Iosif ieromonahul, schitul Sfinții Apostoli al Mănăstirii Hurezi (1700)²⁹, însă pare improbabil ca în inscripția de la Gura Motrului să fi fost menționat Ioan ierodiaconul fără calitatea sa clericală. Putem accepta că în echipele brâncovenești activau cel puțin trei zugravi diferiți cu numele Ioan și că cel menționat ultimul în pomelnicul zugravilor la Gura Motrului va fi fost poate un ucenic mai tânăr. Ștefan pare să fie același cu cel din echipa care a pictat în 1706-1707 biserica Mănăstirii Surpatele, la fel ca și Andrei³⁰. Zugravii Ștefan și Andrei pleacă împreună, după încheierea șantierului de la Gura Motrului, la Mănăstirea Surpatele. Ștefan re apare la Fedeleșoiu (1708) și, hirotonit preot, face parte din echipa pictorilor de la Govora, în 1711³¹. Prezența celor doi explică reluarea compoziției rarei (la acel moment) scene a Întâlnirii lui Avraam cu Melchisedec din altarul de la Gura Motrului (Fig. 10) în cel de la Surpatele, într-o formă ușor simplificată (Fig. 11), și apoi la Govora³². S-a presupus ca sursă pentru această scenă o filieră ruso-ucraineană prin care erau receptate gravurile Bibliiei Piscator (Fig. 12)³³. Dar și în Erminia lui Dionisie din Furna, scena este descrisă asemănător, având ca sursă probabil aceleași gravuri germane³⁴.

O inscripție de pe peretele estic al pronaosului, înscrisă într-un rotulus susținut de doi îngeri, pictat deasupra intrării în naos, redă o redactare în slavonă a irmosului tricântării din canonul utreniei: „Întărirea

²⁶ Ștefan Ionescu-Berechet, comunicare prezentată la Sesiunea științifică anuală a Sectorului de Artă Medievală al Institutului de Istoria Artei „G. Oprescu” din 2 nov. 2017. Rezumatul comunicării, în RRHA.BA, LIV–LV, 2017–2018, pp. 167–168.

²⁷ Elena Murariu, Bogdan Bratu, *Restaurarea picturilor brâncovenești de la Gura Motrului: primele observații*, în Restitutio. Buletin de conservare–restaurare, Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti”, București, nr. 5–6, 2012, p. 427–434; eadem, *Restaurarea picturii murale din pronaosul bisericii „Sf. Parascheva” de la Mănăstirea Gura Motrului, noi observații privind pictura murală*, *ibidem*, nr. 8, 2014, p. 295–300; E. Murariu, *Asupra unor probleme de integrare estetică în restaurarea picturii murale. Studiu de caz: Biserica „Sfânta Parascheva” a Mănăstirii Gura Motrului*, *ibidem*, nr. 10, 2016; eadem, *Trei biserici – trei repere ale patrimoniului național bisericesc: Bolnița Bistriței, Gura Motrului și Viorești-Slătioara*, în *Conferința Națională „Unitate dogmatică și specific național în pictura bisericească. Patrimoniu Național Bisericesc, mărturie vie a unității de credință și de neam”*, ediția a VI-a, 28-31 mai 2018, Editura Basilica, București, 2018, p. 235–254.

²⁸ Pentru controversele privind ctitorul bisericii din secolul al XVII-lea de la Gura Motrului, v. Tereza Sinigalia, *Repertoriul arhitecturii în Țara Românească. 1600-1680*, vol. II, Editura Vremea, București, 2004, p. 76–85.

²⁹ I. Iancovescu, în *Repertoriul...Vâlcea*, I, p. 189, 200, cat. 14.

³⁰ *Ibid.*, p. 301, cat. 15.

³¹ *Ibidem*, p. 366–367, cat. 10.

³² *Ibid.*, II, p. 225, fig. 14.

³³ *Ibid.*, I, p. 297–298.

³⁴ „Dreptul Melchisedec purtând îmbrăcăminte preotească și ținând în mâini o tîpsie cu trei pâini și o cană cu vin [în scenele brâncovenești, ele sunt ținute de slugi (*n.n.*, *E.N.*)]. Și Avraam înainte, înarmat, și Lot împreună cu dânsul, și alți ostași...”; Dionisie din Furna, *Erminia picturii bizantine*, Editura Sophia, București, 2000, p. 71.

celor ce nădăjduiesc întru Tine, întărește, Doamne, biserica Ta, pe care ai odrăslit-o cu scump sângele Tău”. Textul se încheie cu anul de la Hristos ΔΨϵ (1705).

O a treia inscripție se află în pridvor, pe peretele de vest (Fig. 13), înscrisă într-un cartuș înrămat ca un tablou, ca și inscripția de la proscomidiar. Ea este acoperită de o alta, care menționează repictările de la jumătatea secolului al XIX-lea: „[Această rep]arație a zugrăvelii, după stilul original, s-a făcut cu/ bunăvoința Înălțimei Sale [Barb]ul Dim. Știrbei, prințul stăpânitor a/ toată Țara Românească, slobo[zi]nd [cheltuiala din] Casa Centra[lă], și prin osârdia cuvioșiei [sale a]rhimandritului Eufrosin/ Poteca, egumenul aceștii s[fin]te] monastiri dela Gura/ Motrului, la anul [1852], de zugravii Niță Stoenescu/ și ai săi tovarăși Dimi[trie Diaco]nescu, Matache Rădulescu”³⁵.

Inscripția care consemnează refacerea picturii acoperă pisania veche a frescelor, care se mai poate întrezări parțial, în cea mai mare parte iligibil, printre rândurile celei noi. Restauratorii Elena Murariu și Bogdan Bratu, folosind tehnica de luminare cu infraroșu, au citit textul pisaniei picturii brâncovenești astfel: „Această sfântă biserică s-au zugrăvit în egumenia precuviosului chir Theofan (i)eromonah și cu toată cheltuiala sfintei mănăstiri, și (fiind) zugrafi Pârvu Fălcoianu și Andrei grec(ul), la anul 7214”³⁶ (1705-1706). Inscripția de la Gura Motrului confirmă drept corectă ipoteza anterioară, prilejuită de prezența semnăturii în limba greacă a zugravului Andrei la schitul Sf. Ștefan de la Hurezi, că Andrei este un meșter grec³⁷.

Cronologia oferită de inscripții aduce lămuriri asupra intervalului de executare a picturilor: inscripția irimosului „Întărirea celor ce nădăjduiesc întru Tine...” din pronaos, deasupra intrării estice, este datată 1705, iar pisania pictată pe peretele de vest al pridvorului se încheie cu mențiunea anului 7214 (1705-1706), ceea ce indică cel mai devreme toamna anului 1705, după 1 septembrie, drept moment al încheierii picturilor. Astfel, este limpezit faptul că pisania sculptată, datată 30 septembrie 7213 (1704), ce menționează pictarea bisericii³⁸, marca de fapt abia momentul începerii lucrului la pictură și nu încheierea lucrărilor.

Pisania pictată din pridvor, în mod curios, pare a o contrazice, cel puțin parțial, pe cea sculptată, plasată vis-à-vis, prin faptul că domnul Brâncoveanu nu mai este menționat ca donator al picturilor, ci numai obștea mănăstirească. Indiciile inscripțiilor conturează etapele picturii astfel: domnitorul inițiază proiectul realizării picturilor murale și probabil livrează o primă tranșă a sprijinului material, în septembrie 1704; în continuare, obștea mănăstirii sprijină realizarea picturilor din interior, executate de către cei cinci zugravi în cursul anului 1705 – reprezentarea, în pronaos, a Sf. Teofan Mărturisitorul, patronul egumenului mănăstirii, evocă, așa cum s-a observat, implicarea materială a mănăstirii în execuția picturilor³⁹; probabil tot obștea este cea care finanțează picturile din pridvor, realizate de doi dintre zugravi, Pârvu (Fălcoianu) și Andrei, încheiate în toamna anului 1705 sau chiar în anul următor. Un portret, astăzi aproape șters, de egumen pe stâlpul de miazănoapte al pridvorului, pe care îl credem a fi al starețului Teofan, confirmă încă o dată participarea cu danii a mănăstirii la executarea picturilor.

III. Biserica Înălțarea Domnului a fostului schit Băbeni, Buzău

Fosta mănăstire Băbeni a fost construită probabil după jumătatea secolului al XVII-lea, judecând după paramentul bisericii în care sunt prezente ocnițele îngemănate, intrate în decorul arhitectonic pe la sfârșitul domniei lui Matei Basarab, după 1645 (Clocociov, Coșoteni, Sf. Împărați din Târgoviște). Istoricii indică drept *terminus ante quem* anul 1682 ca moment al construirii ei⁴⁰.

³⁵ Lectura noastră folosește pentru întregirile lacunelor actuale textul cules în fișa monumentului din arhiva INP, corectându-l parțial (apud T. Sinigalia, *Repertoriul arhitecturii*, II, p. 86). O citire după curățare, la E. Murariu, B. Bratu, *Restaurarea picturilor brâncovenești de la Gura Motrului: primele observații*, p. 297.

³⁶ E. Murariu, B. Bratu, *ibidem*, p. 296.

³⁷ I. Iancovescu, E. Negrău, *Repertoriul... Vâlcea*, I, p. 206, 219, cat. 45.

³⁸ Textul pisaniei, în lectura noastră, după curățare: „Această sfântă și dumnezeiască mănăstire de la Motru, al căria/ hramul să prăznuiaște preapodobna Paraschievii: den temelia ei/ iaste zidită de jupan Preda Brâncoveanul: vel: vornic: la anul de/ la zidirea lumii: 7161 (1652-1653): carea de la aceea vreamă până acum au stă/tut nezugrăvită: iară după aceia: luminatul și înălțatul/ Io Constantin Brâncoveanul Basarab voevod: nepotul lui de fecior/ într-al șaptesprăzeacelea an al domniei sale o au zugrăvit/ și o au și mai înfrumusețat cum să veade la leat: 7213 (1704): să/vârșindu-o în bună pomenirei · și slavă veacinică./ Measeța: septembrie: vă l(eat): 30: dni”. Alte citiri: Ghenadie Enăceanu, *Vizite canonice însoțite de note istorico-arheologice, anii 1890-1891*, București, 1892, p. 111–113; T. Sinigalia, *Repertoriul arhitecturii*, II, p. 85; E. Murariu, B. Bratu, *Restaurarea picturilor brâncovenești de la Gura Motrului: primele observații*, p. 295.

³⁹ E. Murariu, B. Bratu, *ibidem*, p. 297.

⁴⁰ I. C. Filitti, *Bisericile boierilor Dedulești*, în BOR, LI (1933), 11-12, p. 508–513; Ștefan Andreescu, *Data zidirii mănăstirii Băbeni*, în „Glasul Bisericii”, 1964, nr. 11–12, p. 1125–1127; Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, Craiova, 1970, vol. I, p. 44.

Fig. 1. Biserica Adormirea Maicii Domnului din Râmnicu Sărat, glaful ușii de intrare. Inscripția zugravilor.

Fig. 2. Biserica Domnească din Târgoviște, ușa din naos. Inscripția zugravilor.

Fig. 3. Biserica Adormirea Maicii Domnului din Râmnicu Sărat, naos, scena Arhanghelului Mihail (detaliu, inscripție).

Fig. 4. Biserica Adormirea Maicii Domnului din Râmnicu Sărat, altar. Cortul Mărturieii.

Fig. 5. Biserica Domnească Sf. Nicolae din Curtea de Argeș, altar. Cortul Mărturiei.

Fig. 6. MNAR, Adormirea Maicii Domnului (provenită de la Biserica Adormirea Maicii Domnului din Râmnicu Sărat).

Fig. 7. Biserica Domnească Sf. Nicolae din Curtea de Argeș, naos. Adormirea Maicii Domnului.

Fig. 8. Biserica Adormirea Maicii Domnului din Râmnicu Sărat, pronaos, ușa de intrare. Starețul Averchie Sinaitul și un portret de meșter sau ispravnic necunoscut.

Fig. 9. Biserica Mănăstirii Gura Motrului, altar. Inscripția zugravilor.

Fig. 10. Biserica Mănăstirii Gura Motrului, altar. Întâlnirea lui Avraam cu Melchisedec.

Fig. 11. Biserica Biserica Mănăstirii Surpatele, altar. Întâlnirea lui Avraam cu Melchisedec.

Fig. 12. Biblia Piscator (1602-1604). Întâlnirea lui Avraam cu Melchisedec.

Fig. 13. Biserica Mănăstirii Gura Motrului, pridvor. Pisanie.

Fig. 14. Biserica Înălțarea Domnului din Băbeni, Buzău, naos. Sfinții Împărați Constantin și Elena, sf. Arhanghel Gavriil.

Fig. 15. Biserica Înălțarea Domnului din Băbeni, Buzău, calota pronaosului.

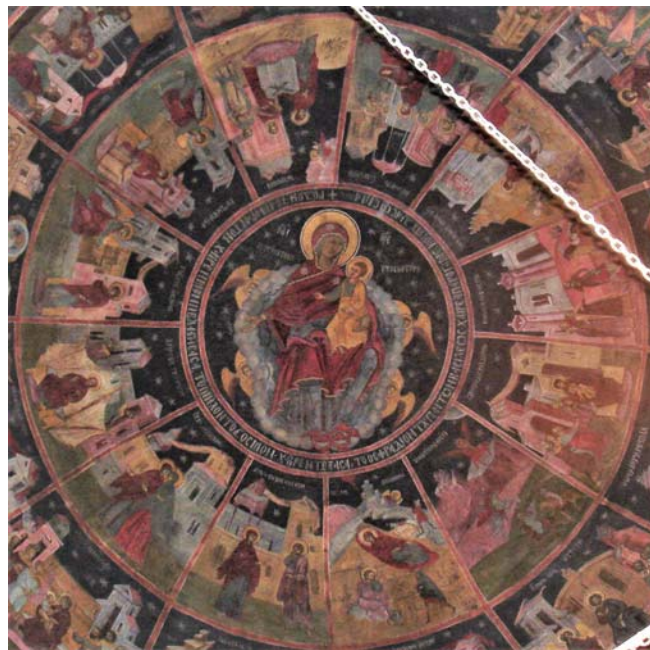

Fig. 16. Biserica Adormirea Maicii Domnului din Râmnicu Sărat, calota pronaosului.

Fig. 17. Biserica Înălțarea Domnului din Băbeni, Buzău, naos.
Spălarea picioarelor.

Fig. 18. Biserica Înălțarea Domnului din Băbeni, Buzău, naos. Nașterea Domnului,
Uciderea pruncilor.

Fig. 19. Biserica Înălțarea Domnului din Băbeni, Buzău, pridvor. Nunta din Cana, Căderea îngerilor și inscripția zugravilor.

Biserica a rămas nepictată până la 1703: „Această sfântă și dumnezeiască biserică care hram este *Văsneșenia* (Înălțarea) Domnului nostru Iisus Hristos, zugrăvit-u-s-a în zilele Mării Sale Io Constantin Voievod Basarab și a părintelui Damaschin Episcopul Buzăului cu cheltuiala D-sale Negoită Dedulescu și a părintelui Nectarie arhimandritul. Amin. Și au zugrăvit Iacohim (Ioachim?) zugravul, iunie leat 7211 (1703) ”⁴¹.

În epoca brâncovenească, bisericii i se adaugă un pridvor, care este pictat în 1718: „Acest slon zugrăvit-u-s-au în zilele Măriei Sale Ion <Nicolae> Voievod și a părintelui Daniil episcopul Buzaschi fiind egumen părintele Neofit, cu cheltuiala dumisale Jupan Zotii *sin* Nica ca să fie pomană dumisale și a părinților dumisale. Amin. August 26 *dini*, leat 7226 (1718) ”⁴².

Restaurările picturii murale din 2008-2012 au revelat două inscripții necunoscute de pictori.

Pomelnicul de la proscomidiar al picturii de la 1703 menționează doi zugravi: † **Помени гд(и) збгра(фи)/ иоаки(м) [и] ана(с)тасе**; Pomenește, Doamne, pe zugravii Ioachim și Anastase.

Ioachim, care a făcut în mod repetat echipă cu Constantinos, la Hurezi, Târgoviște și Râmnicu Sărat, apare la Băbeni ca pictorul mai experimentat, conducător al șantierului. Lui i se datorează utilizarea inscripțiilor în limba greacă și cartoanele în care influența șantierelor anterioare, conduse de Constantinos, este evidentă (Fig. 14). Din nefericire, cea mai mare parte a chipurilor personajelor din întregul ansamblu de pictură din interior s-a pierdut, incluzând registrul sfinților în picioare, executat cel mai probabil de Ioachim, după indicile stilistice care se mai pot decela. Ciclul sfinților Gheorghe și Nicolae și mai ales imaginea Maicii Domnului pe un tron de nori susținut de heruvimi din calota pronaosului, similară celei din pronaosul de la Râmnicu Sărat, mai păstrează trăsăturile distinctive ale acestui cunoscut coechipier al lui Constantinos (Fig. 15-16).

Anastase este un ucenic mai modest, care a pictat acele scene hristice din naos în care cromatica este mai închisă și ternă decât restul picturilor, iar desenul, unul evident stângaci. Lui i se pot atribui scene din ciclul hristic din naos, ca Intrarea în Ierusalim, Cîna cea de taină, Spălarea picioarelor, Rugăciunea pe Muntele Măslinilor, Pogorârea la iad. Cu o modestă capacitate de desenator, Anastase își improvizează uneori compozițiile (Fig. 17), dar și Ioachim face același lucru, celor doi zugravi lipsindu-le, poate, de pe șantier anumite cartoane (Fig. 18).

În pridvor, deasupra arcului vestic de intrare, se mai păstrează jumătate dintr-un filacter cu inscripția zugravilor, ignorată până acum (Fig. 19): † **збграфи попа нико[лае].../мѣць авг8(с)т ѣ дин лѣ(т) з[...]**; de zugravi popa Nico(lae?)... luna avgust 20 zile, leat 7... (1718?).

Pictura pridvorului a fost executată de un pictor post-brâncovenească cu o manieră elegantă, de bună calitate. Influențele iconografice generale ale picturii brâncovenești se pot discerne în prezența unor teme ca Psalmii 148-150, Imnul Acatist, Bunul samaritean, Bogatul nemilostiv și Căderea îngerilor. Stilistic, este cel mai probabil vorba de același popa Nicolae care a pictat, în fruntea unei echipe, biserica Buna Vestire din Stoenеști-Drugănești, ridicată de Gavriil Drugănescu, mare vornic de Târgoviște, în 1723. Frescele ei, așa cum menționează pomelnicul zugravilor de la proscomidiar și o inscripție din pridvor, deasupra intrării, au fost executate în 1724 de zugravii popa Nicolae, Toma, Bratul, Petre, Stroe și Toader⁴³.

Popa Nicolae este unul dintre cei mai însemnați continuatori munteni ai activității pictorilor brâncovenești din primele decenii de după sfârșitul domniei lui Constantin Brâncoveanu. El este probabil același cu cel menționat într-un pomelnic de sfârșit de secol XVIII al bisericii Udricani din București, care se referă la un „popa Nicolae zugrav” ca la unul dintre principalii donatori ai bisericii, zidite la 1734 (data pisaniei): „pomelnicu popii Nicolae zogravu, ctitor cel vechiu, care au dat biser(i)ci(i) casele care sântu în dosul oltariului și o prăvălie în Carăle cu Pește și toate cărțile bisericii: Nicolae erei, Ecaterina ereița...”⁴⁴. Ștefan Meteș sugerează că acesta ar fi putut fi chiar preot la biserica Udricani⁴⁵. În 1753, zugravul bucureștean era deja decedat, atunci când văduva lui, Ecaterina, vindea casele sale din mahalaua Aganiței, din zona bisericii Sf. Vineri-Herască⁴⁶.

⁴¹ Textul, după Ioan C. Filitti, *Bisericile boierilor Dedulești*, București, 1934, p. 6–7. Azi, inscripția de pe peretele vestic al naosului este complet ștersă.

⁴² *Ibidem*. Inscriptia este astăzi pierdută.

⁴³ Victor Brătulescu *Biserici de câmp*, în *BCMI*, XXIII (1939), fasc. 101 (iul. –sep.), p. 106: „Pomeni Gospodi zugravi: ierei Nicolae, Toma, Bratul, Petre, Stroe” (proscomidiar); „zugravii: popa Nicolae, Petre, Toader, septembrie 20, 1724” (pridvor).

⁴⁴ Alexandru Elian (red. resp.), Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripții medievale ale României. Orașul București*, vol. I (1395–1800), Editura Academiei Române, București, 1965, p. 434, cat. 486; cf. V. Brătulescu, *op. cit.*, p. 107.

⁴⁵ Ștefan Meteș, *Din istoria artei religioase române. Zugravii bisericilor române*, extras din *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania, 1926-1928*, Cluj, 1929, p. 91.

⁴⁶ Dumitru Furnică, *Industria și dezvoltarea ei în Țările Românești*, București, 1926, p. 188, n. 1.

